

UOT-811.512.162

Səhifə: 47-52

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.47>

Rəna Hüseynova
Azərbaycan Tibb Universiteti,
filologiya elmləri doktoru, dosent

ELMİ - TEXNİKİ TERMINLƏR VƏ NEOLOGİZMLƏR

XÜLASƏ

Məqalə elmi-texniki diskursun əsas vahidləri kimi terminlərin və neologizmlərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın yeniliyi terminlər və neologizmlər arasındakı əlaqənin, o cümlədən onların struktur-funksional xüsusiyyətləri, terminoloji sistemlərdə möhkəmlənmə şərtlərinin, o cümlədən yeni elmi lüğətin yaradılmasında alınmaların və söz yaradıcılığı proseslərinin rolu baxımından hərtərəfli təhlil edilməsindədir. Məqalədə elmi-texniki sferada neologizmlərin yaranması və möhkəmlənməsinin əsas qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilmiş, neologizmi fərqləndirən meyarlar və yeni dil vahidlərinin standartlaşdırılmasına təsir edən amillər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: termin, elm, texnika, neologizm, dil vahidi.

Giriş: Termin müəyyən bir bilik və ya fəaliyyət sahəsindəki anlayışları dəqiq təyin etmək üçün istifadə olunan xüsusi dil vahididir. Bu, məzmun baxımından müvafiq məntiqi-konseptual sistemin konkret vahidi ilə korrelyasiya olunan sözdür. Bu linqvistik vahidlər elmi inkişafın verilmiş səviyyəsində müvafiq konsepsiyanın əsas xüsusiyyətlərini kifayət qədər dəqiq və dolğun şəkildə əks etdirir. Terminlər onları digər dil vahidlərindən ayırmağa və müəyyən qruplara bölməyə imkan verən müəyyənedici göstəriciyə malikdir. Terminlərin müəyyənedici göstəricisi ümumi anlayışların təyini [11].

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəlləri termin nəzəriyyəsinin inkişafında yeni mərhələdir, bu da terminoloji vahidlərin təhlilinə koqnitiv yanaşmanın yaranması ilə bağlıdır. Bu sahədə çoxlu məqalələr, eləcə də bir sıra monoqrafiyalar dərc edilmişdir [5; 9; 4]. Geniş istifadə olunan sözlərdən fərqli olaraq, termin ciddi, elmi əsaslı mənə daşıyır və ilk növbədə peşəkar ünsiyyət çərçivəsində fəaliyyət göstərir. O, nominativ funksiyayı yerinə yetirir, müxtəlif sahələrə - elm və texnologiyaya, hüquqa, tibbə, iqtisadiyyata və s.-ə aiddir. Terminin əsas məqsədlərindən biri elmi ünsiyyətin dəqiqliyini və birmənalılığını təmin etməkdir. Bunun üçün termin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Mütəxəssislər arasında şərh fərqiə yol vermədən termin aydın və birmənalı şəkildə müəyyən bir anlayışı ifadə etməlidir, o, maksimum dərəcədə məntiqi dəqiqliyə malikdir. O, müəyyən elm və ya intizamın konseptual sisteminin bir hissəsidir və onun təsnifatına uyğun olmalıdır. Bir bilik sistemi çərçivəsində termin birmənalı olmalı, yəni yalnız bir anlayışı ifadə etməlidir. Bu şərt effektiv və dəqiq peşəkar ünsiyyəti təmin etmək üçün lazımdır. Bununla belə, fənlərarası və ya gündəlik kontekstlərdə eyni termin müxtəlif mənalar qazana bilər, bu zaman biz düzgün şərh üçün izahat və ya kontekst tələb edən çoxmənalı və ya terminoloji polisemiya danışıq olmuş oluruq.

“Terminlər elmi-texniki kommunikasiya, müxtəlif elmi-texniki kəşflər prosesində yaranır və ona görə də milli dillərin terminoloji sistemində bir qayda olaraq dildə işlənən bütün terminlərin məcmusu kimi baxılır” [3, 4]. Hər bir termin müəyyən terminoloji sistemin bir hissəsidir, yəni müəyyən bir sahədə digər terminlərlə əlaqədədir. Başqa bir terminə münasibətdə hiponim (müəyyən bir anlayış) ola bilər, sinonim və ya antonim əlaqələrdə ola bilər, həmçinin iyerarxik və ya təsnifat strukturlarının bir hissəsi ola bilər. Terminlər nadir hallarda təcrid olunur, onlar vahid konseptual modelin bir hissəsidir.

“Termin yaradıcılığı cəmiyyətin məişəti, ictimai həyatı ilə, onun elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır” [2, 3]. Termin özbaşına yaranmır: o, peşəkar ictimaiyyət tərəfindən tanınmalı və qəbul edilməlidir. Bu, elmi nəşrlər, standartlaşdırma, lüğətlər vasitəsilə baş verə bilər.

Termin sabitliyi dedikdə onun müəyyən müddət ərzində sabit istifadəsi və mütəxəssislər tərəfindən normativ vahid kimi tanınması başa düşülür. “Terminologiya, xüsusilə nəzəri məsələləri baxımından, bir tərəfdən texnologiyaya, digər tərəfdən isə dilçiliyə bitişik olan bir sahədir” [7, 12]. Müasir terminologiya tədqiqatçıları da etiraf edirlər ki, xüsusi məqsədlər üçün dil terminoloji nominasiya olmadan qeyri-mümkündür, çünki o, “insan fəaliyyətinin müxtəlif bilik sahələrindən təfəkkür vasitəsi ilə xüsusi anlayışların adlandırılması prosesidir” [10, 12]. “Termin müəyyən bir dilin xüsusi məqsədlər üçün istifadə etdiyi leksik vahiddir, o, müəyyən xüsusi bilik və ya fəaliyyət sahəsinin nəzəriyyəsinin ümumi – konkret və ya mücərrəd – anlayışını ifadə edir” [6, 96]. “Terminlər dildəki xüsusi sözlər deyil, ancaq xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir” [1, 8].

Terminlər xüsusən texniki sənədlərdə qısa olur. O, abreviatur və akronimin tez-tez istifadəsini izah edir. O, qısa forma dəqiqliyini pozmamalıdır. Bədi və ya danışq dilindən fərqli olaraq, terminlər subyektiv və ya qiymətləndirici semantikadan məhrumdur. Konsepsiyanın elmi məzmununu təhrif etməmək üçün onlar neytral və mümkün qədər obyektiv olmalıdır. Beləliklə, termin elmi ünsiyyətin dəqiqliyini, məntiqini və effektivliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş peşəkar dilin ciddi şəkildə təşkil edilmiş vahididir. Termin xüsusiyyətlərini bilmək həm elmi iş, həm də peşəkar tərcümə, leksikoqrafik fəaliyyət və tədris fənləri üçün zəruridir.

Dildəki dəyişikliklər müasir dünya dəyişdikcə yenilənir. İnsan kəşflər və yeni ixtiralarla yanaşı, onlara aydın tərif vermək üçün yeni sözlər yaradır və ya formalaşdırır. Gündəlik nitqdən dilin leksik tərkibinə daxil olan sözlər də az deyil. Neologizm dilə yeni daxil olmuş və hələ geniş istifadə olunmamış və ya normativ olaraq müəyyən edilməmiş yeni söz və ya ifadədir. Neologizmlər dilin inkişaf dinamikasını, onun mədəniyyət, elm, texnologiya və cəmiyyətdəki dəyişikliklərə cavab vermək qabiliyyətini əks etdirir. Neologizmlərin yaranması yeni reallıqları, prosesləri, hadisələri, obyektləri və anlayışları təyin etmək ehtiyacı ilə əlaqədardır.

Neologizmlər dəyişikliklərin tez-tez baş verdiyi mədəniyyətlərdə yaranır. Çox vaxt onlar media, internet, həmçinin insandan insana ötürülməklə geniş istifadə olunur. Neologizmlər şəkilçi, prefiks və ya birləşmə yolu ilə əmələ gələ bilər, həmçinin yeni məna kəsb edən söz neologizmə çevrilir. Cəmiyyət neologizmlərin inkişafına təsir edən əsas amildir, çünki müəyyən bir sözün dildə işlənməsinin lazım olub olmadığını müəyyən edir. Son onilliklərdə neologizmlərin tədqiqi göstərir ki, ingilis dilinin inkişaf vektoru öz resurslarından istifadə edərək, yeni sözlərin yaradılması istiqamətində dəyişir [8, 220].

Neologizmlər müəyyən bir zamanda, müəyyən bir ünsiyyət vəziyyətində pragmatik məqsədlər üçün formalaşır. Yeni leksik vahidlər müəyyən kommunikativ niyyətin həyata keçirilməsi olaraq nitqin məhsuluna çevrilir. Əksər neologizmlər elmin, texnologiyanın, mədəniyyətin və iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlıdır. Neologizmlər istənilən funksional üslubda yarana bilər, lakin elmi, texniki, publisistik və danışq sferasında xüsusilə aktivdir. Neologizmlərin aşağıdakı növləri mövcuddur:

1. Leksik neologizmlər. Bunlar sıfırdan yaradılmış və ya başqa dillərdən götürülmüş yeni sözlərdir. Məsələn, smartfon, qadçet, çatbot, neyron şəbəkə;
2. Semantik neologizmlər. Bunlar yeni məna verilən mövcud sözlərdir. Məsələn, bulud məlumatlarının saxlanması mənasında bulud sözü və ya kompüter cihazı kimi siçan;
3. Morfoloji neologizmlər. Onlar yeni söz əmələ gətirmə modellərindən və ya affikslərdən istifadə etməklə düzəldilir. Burada prefikslər, şəkilçilərdən fəal istifadə olunur.
4. Frazoloji neologizmlər. Bu neologizmlər tez-tez danışq və ya onlayn nitqdən gələn yeni ifadələrdir, məsələn: ChatGPT-dən soruşmaq.
5. Qrafik və orfoqrafik neologizmlər. Rəqəmsal və ya gənclərin mədəniyyətini əks etdirən sözlər yazmağın yeni yolları, məsələn: layk etmək, strimləmək, LOL.

Terminlər və neologizmlər arasında oxşarlıqlar var. Həm neologizmlər, həm də terminlər yeni anlayışların, obyektlərin və hadisələrin adlandırılması zərurəti nəticəsində yaranan linqvistik vahidlərdir. Hər ikisi digər dillərdən götürülə və ya ana dili əsasında formalaşa bilər. Onların hər ikisi dildə möhkəmlənmə mərhələlərindən keçir və nəticədə lüğətlərə daxil ola bilər.

Fərqlərə gəlincə, onu aşağıda belə göstərmək olar:

Əlamət	Termin	Neologizm
Funksiya	Elmi və ya xüsusi konsepsiyanın dəqiq təyinatı	Geniş: yeni bir fenomenin adından emosional qiymətləndirməyə qədər
Üslub	Elmi, professional	Hər hansı: elmidən danışıq dilinə
Birmənalılıq	Birmənalılığa doğru irəliləyir.	Çox vaxt qeyri-müəyyən, xüsusən də ilkin mərhələdə
Sistemlilik	Terminoloji sistemə daxil olur.	O, təcrid olunmuş bir dil hadisəsi ola bilər.
Möhkəmlənmə sürəti	Yavaşdır, elmi ictimaiyyətin təsdiqini tələb edir.	Sürətlidir, çox vaxt mediada və ya internet vasitəsilə daxil olur
Qiymətləndirmə	Neytral	Ekspressiv və ya üslubu çalara sahib ola bilər.

Beləliklə, termin və neologizm linqvistik innovasiyanın iki formasıdır, lakin məqsədləri, tətbiq sahələri və sistemləşdirmə dərəcəsi fərqlidir. Çox vaxt terminin özü ilkin mərhələdə - elmi və peşəkar praktikada bərqərar olana qədər neologizmdir.

Elm və texnikanın inkişafı lüğətin daim yenilənməsi ilə müşayiət olunur. Bu prosesin parlaq təzahürlərindən biri də neologizmlərin – innovativ anlayışların, texnologiyaların, proseslərin, cihazların və s. meydana çıxmasını əks etdirən yeni söz və ya mənaların fəal şəkildə formalaşmasıdır.

Elmi-texniki sahədə neologizmlər dilin canlı təkamülünü əks etdirir. Onların mənbələri obyektiv elmi kəşflərdən tutmuş sosial və texnoloji dəyişikliklərə qədər müxtəlifdir. Bu mənbələri başa düşmək leksik proseslərin təhlili, tərcüməçilər, müəllimlər, leksikoqraflar və elmdə işləyən hər kəs üçün vacibdir. Neologizmlərin terminoloji sistemdə möhkəmlənməsi mürəkkəb və çoxmərhələli prosesdir, nəticədə yeni söz müvəqqəti, qeyri-sabit dil hadisəsi kateqoriyasından elmi və peşəkar leksikanın sabit hissəsinə keçir. Neologizmin terminə çevrilməsi üçün müəyyən linqvistik, sosial və peşəkar şərtlər təmin edilməlidir. Bu şərtlər elmi-texniki ünsiyyətdə onun başa düşülməsini, funksionallığını və məqbuluğunu təmin edir.

Hər şeydən əvvəl, neologizmin möhkəmlənməsi yeni hadisənin, obyektin və ya konsepsiyanın adlandırılması zərurətindən irəli gəlir. Mövcud leksikada uyğun təyinat yoxdursa, dil yeni söz yaratmağa və ya götürməyə “məcbur olur”. Təyin edilmiş obyekt və ya proses nə qədər əhəmiyyətli və sabitdirsə, neologizmin peşəkar mühitdə qalma şansı bir o qədər yüksəkdir.

Termin üçün əsas tələblərdən biri birmənalılıqdır. Əgər neologizm yeni anlayışın mahiyyətini dəqiq çatdırırsa və leksik və semantik fərqlərə səbəb olursa, onun qurulma şansı daha yüksək olur. Termin emosional mənə daşımamalı, birmənalı və ya metaforik olmamalıdır, bu, xüsusən elmi və texniki sənədlərdə özünü büruzə verir.

Terminoloji sistemə uğurla daxil olmaq üçün neologizm mövcud konseptual və leksik struktura üzvi şəkildə uyğun gəlməlidir. Bunun üçün o, a) söz yaratmaq modellərinə uyğunluq (məsələn, nano-, bio-, texno-) təşkil etməlidir; b) mövcud terminlərlə məntiqi əlaqələri olmalıdır; c) iyerarxiyanın və ya təsnifatın bir hissəsi olmaq potensialına malik olmalıdır.

Neologizmin möhkəmlənməsi yazılı və şifahi peşəkar nitqdə müntəzəm istifadəni tələb edir. Mütəxəssislər tərəfindən bir neologizm nə qədər tez-tez və uzun müddət istifadə olunursa, onun rəsmi tanınma ehtimalı bir o qədər yüksəkdir. Möhkəmlənmə üçün çox vacib şərt terminin peşəkar ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsidir. Bu, elmi nəşrlər, rəsmi standartlar və sənədlər, ekspert təqdimatları, lüğətlər, lüğətlər, ensiklopediyalar vasitəsilə baş verə bilər.

Neologizm linqvistik cəhətdən əlverişli olmalıdır, tələffüz etmək asan, rədd edilə bilən (mümkünsə) və qrammatik cəhətdən ardıcıl olmalıdır. Alınmış sözlər çox vaxt uyğunlaşma prosesindən keçir: internet → internet, chat → söhbət, trend → moda.

Neologizmin bir termin kimi təmin edilməsinin son mərhələsi onun nüfuzlu leksikoqrafik və terminoloji mənbələrə - izahlı və ixtisaslaşdırılmış lüğətlərə, ensiklopediyalara, məlumat bazalarına daxil edilməsidir. Bu, terminin tanınmasını və standartlaşdırılmasını nümayiş etdirir.

Nəticə: Terminlərin və neologizmlərin tədqiqi elmi biliyin linqvistik mexanizmlərini daha dərinədən dərk etməyə imkan verir, həmçinin elmi tərcümənin, terminoqrafik işin və effektiv peşəkar ünsiyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verir.

Termin və neologizm arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər onların funksional və zaman spesifikliyi ilə müəyyən edilir: termin sabit və standartlaşdırılır, neologizm isə, bir qayda olaraq, formalaşma prosesində olan leksik yenilikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədova, J.R. İngilis və Azərbaycan dillərində ekologiya terminlərinin linqvistik təhlili. Fil.f.d. dis-nın avtoreferatı, Bakı, 2022, 30 s.
2. Sadıqova, S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, "Elm", 2005, 348 s.
3. Sadıqova, S. Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları, Bakı, "OPTİMİST" MMC, 2023, 704 s.
4. Алексеева, Л.М., Мишланова, С.М. Медицинский дискурс: теоретические основы и принципы анализа. Пермь, 2002.
5. Володина, М. Н. Теория терминологической номинации. М., 1997.
6. Лейчик, В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура: учеб. пособие. М.: Наука, 2006, 296 с.
7. Лотте, Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминополов / Д.С. Лотте. М.: Наука, 1982, 149 с.
8. Мангушев, С.В. Изменение лексического состава языка как результат взаимодействия культур (на материале неологизмов русского и английского языков) / Евразийское Ожерелье. Альманах Общественного института народов Оренбуржья имени Мусы Джалиля. Вып. 10, Изд-во ОГПУ, 2010, стр. 220-232.
9. Манерко, Л.А. Категоризация в языке науки и техники // Когнитивные аспекты языковой категоризации: Сб. науч. тр. Рязань, 2000.
10. Харлицкий, С.М. Информационная структура термина (на примере русских терминов рекламы и связей с общественностью: Автореф. дис. канд. филол. наук / М., 2003, 22 с
11. Mayagul, E. The classification of linguistic terms in Russian and Turkish languages in spheres of use. *Meždunarodnyj naučno-issledovatel'skij žurnal*, №1 (32), 2015, Часть 3, с. 66-70.

Рена Гусейнова

Термины и неологизмы в языке науки и техники

Резюме

Статья посвящена изучению терминов и неологизмов как ключевых единиц научно-технического дискурса. Новизна исследования заключается в комплексном анализе взаимосвязи терминов и неологизмов, в том числе с точки зрения их структурно-функциональных особенностей, условий закрепления в терминологических системах, а также роли заимствований и словообразовательных процессов в создании новой научной лексики. Цель статьи выявить основные закономерности возникновения и закрепления неологизмов в научно-технической сфере, определить критерии, отличающие термин от неологизма, проанализировать факторы, влияющие на стандартизацию новых языковых единиц.

Rena Huseynova

Terms and neologisms in the language of science and technology

Summary

The article is devoted to the study of terms and neologisms as key units of scientific and technical discourse. The novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the relationship between terms and neologisms, including from the point of view of their structural and functional features, conditions of consolidation in terminological systems, as well as the role of borrowings and word-formation processes in the creation of new scientific vocabulary. The purpose of the article is to identify the main patterns of the emergence and consolidation of neologisms in the scientific and technical sphere, to determine the criteria that distinguish a term from a neologism, to analyse the factors influencing the standardisation of new linguistic units.

Çapa tövsiyə edən: Azərbaycan Tibb Universiteti

*Rəyçilər: dosent Y.Süleyvanov
 dosent N.Rzayeva*